

December 2022

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Ramp met de Berlin Wandelen op de Kleverlaan

Oorlogsmonument in IJsselmeer Katholiek kleinood in Bavel

In mijn tweede column als voorzitter van Stichting Terebinth wil ik stilstaan bij een prachtige begraafplaats vlak bij mijn woonadres, het parochiekerkhof

in het dorp Lepelstraat. Sinds ik voorzitter ben van Stichting Terebinth, heb ik mij voorgenomen in mijn privéomgeving bijzondere begraafplaatsen te gaan bekijken. Prettig om dicht bij huis te beginnen en ook daar te ervaren hoe gevarieerd het funeraire erfgoed in Nederland is. Ik fiets hier in een half uurtje naartoe, vanuit mijn huis. De website van de parochie zorgt ervoor dat ik vóór mijn fietstocht compleet ben ingelicht. In dit stukje ben ik schatplichtig aan de site.

Inderdaad, de begraafplaats is een pareltje in de polder. Zij ligt in een van de vier parochiekernen in het zuidwesten van Noord-Brabant en Zeeland, te weten Halsteren, Lepelstraat, Oud-Vossemeer en Tholen. Tezamen genaamd de Sint-Christoffel Parochie. Sint Christoffel als drager van Christus over het water is het symbool van de parochie. Het water tussen Zeeland en Noord-Brabant scheidt de kernen weliswaar, maar bindt ze ook door de gezamenlijke ervaring met de kracht van het water.

Het parochiekerkhof in Lepelstraat ligt op de hoek van de Kruisweg en de Lepelstraatseweg. Het is niet bekend wanneer deze plaats als kerkhof in gebruik genomen werd. De nabijheid van de Celse Hoeve (uit 1765, ooit schuurkerk voor de katholieken) doet vermoeden dat dit al vóór 1870 was, dus voor de komst van de nieuwe kerk.

Het kerkhof heeft een prettige uitstraling door al het groen, de grote coniferen en beukenhagen en de talloze fraaie grafmonumenten. Je ziet dat er veel tijd en zorg aan wordt besteed. Vrijwilligers uit de Lepelstraatse gemeenschap, vertelt de website, zorgen ervoor dat deze plaats van religieuze eerbied en schoonheid bijzon-

der blijft. Dit heeft er ook toe geleid dat het kerkhof op de gemeentelijke monumentenlijst is gezet. Zo kan het troost blijven bieden, 'aan hen die treuren'.

Niet alleen inwoners van Lepelstraat kiezen voor dit parochiekerkhof als hun laatste rustplaats: vanuit een ruime kring om Lepelstraat heen worden overledenen hier aan de aarde toevertrouwd.

Vrijwilligers hebben twee bijzondere elementen aan het kerkhof toegevoegd. In 2008 werd een afscheidskapel gebouwd, die de toenmalige bisschop van Breda, mgr. Van den Hende, op 21 juni inzegende. En in de zomer van 2009 werd het naastgelegen bosje verrijkt met een Lourdesgrot, die op 15 augustus (Maria-Tenhemelopneming) met een korte gebedsdienst in gebruik werd genomen. Ook oude grafmonumenten die vanwege hun historische en kunstzinnige kwaliteit bewaard worden, hebben in dit bos een permanente plaats gekregen.

Kortom, het is u duidelijk: doe als ik en stap op de fiets. Ik wens u oprecht veel leesplezier toe met dit nieuwe nummer van ons blad. En hoop u binnenkort weer te mogen ontmoeten. Alle goeds en blijf gezond.

Anita van Loon

Parochiekerkhof in Lepelstraat (gemeente Bergen op Zoom).

De altijdgroene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitair markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 36 (2022) 4 ISSN: 1382-5259.

Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo
Corine Hendriks (eindredacteur)
Korrie Korevaart (hoofdredacteur)
Bert Pierik (beeldredacteur)
Wouter Schrover
Tjitske Zuiderbaan

Vaste medewerkers: Wim Cappers, Bartho Hendriksen en Liesbeth Vermeulen

Inleverdata kopij

15 januari, 15 april, 15 juli en 15 oktober

E redactie@terebinth.nl
W terebinth.nl
f @TijdschriftTerebinth

Bureau Stichting Terebinth

Nieuwstad 4
8713 JK Hindeloopen
T 06 5334 7657
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Anita van Loon (voorzitter)
Annemarie van Rijn (secretaris)
Arnold Visser (penningmeester)
Eward Timmerman (lid)
Elvire Vesseur (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor onze bijeenkomsten en excursies (met korting)? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over:
particulieren (individueel) € 32,50
idem met partner/huisgenoot € 43,50
bedrijven / instellingen € 80
bibliotheken / archieven € 32,50

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archiefphoto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.

Bij dit nummer

De ramp met de veerboot Berlin voor de Zuid-Hollandse kust is dit jaar 115 jaar geleden. Een vergeten ramp? Niet voor de bewoners van Hoek van Holland. Ook veel inwoners van Rockanje weten ervan, omdat in 1907 de loods Johannes Bronder, die bij de ramp om het leven kwam, midden in het dorp begraven werd op begraafplaats Maria Rust. Bovendien werd een van de redders die een rol speelden bij de ramp, hier op 26 september 2022 herbegraven: Leendert Sparling. Meer over hem in dit nummer. Over de historische begraafplaats Maria Rust gaat de fotoreportage van Bert Pierik.

Verspreid over Nederland zijn talloze oorlogsmonumenten te vinden, maar het nieuwe monument in het IJsselmeer bij Molkwerum is een recente bezienswaardigheid. Tjitske Zuiderbaan bericht over de achtergronden van dit monument ter nagedachtenis aan de vliegers die in de Tweede Wereldoorlog vermist raakten. Nog meer overledenen krijgen in dit nummer aandacht, onder wie drie schrijvers: Willem Bilderdijk, Godfried Bomans en Gerard Reve. Bij Bomans, die zichzelf 'een heer uit Haarlem' noemde, past een funeraire wandeling op de Haarlemse begraafplaats Kleverlaan.

Trekken oude begraafplaatsen louter de interesse van mensen op leeftijd? Nee, zeker niet. Dat ook jonge mensen oog hebben voor ons funerair erfgoed, maakt Jasper Martens duidelijk in de rubriek Uit het veld. Verder huisvest dit nummer weer een aflevering van de rubriek Onze begraafplaats. Vrijwilligers uit Bavel vertellen hoe zij zich over hun plaatselijke kerkhof ontfermen, ter inspiratie van al diegenen die aarzelen om een begraafplaats in de buurt onder hun hoede te nemen... Het kan, gewoon doen!

Op 4 september van dit jaar verdwenen de deelnemers aan de themadag op de Amsterdamse begraafplaats Huis te Vraag moeiteloos in het overweldigende groen. Foto Hester van der Hoorn

Foto voorzijde: De grafsteen van de loods Johannes Bronder op begraafplaats Maria Rust in Rockanje (gemeente Westvoorne) herinnert aan de ramp met de veerboot Berlin (1907). Foto Bert Pierik

Inhoud

- 2 Van de voorzitter
- 3 Mens & plek: Susan Suèr
- 4 Held in huurgraf ontdekt: Leendert Sparling
- 7 Nieuwe grafsteen voor Henriëtte de Beaufort
- 8 Funeraire wandeling: Begraafplaats Kleverlaan in Haarlem
- 11 Bilderdijks doodsportret, haarlokken en dodenmasker
- 12 Een literaire bedevaart naar Blauwhuis
- 14 Fotoreportage begraafplaats Maria Rust in Rockanje
- 16 Vermiste vliegers vinden en herdenken
- 19 Boeken
- 20 Bij het graf van Godfried Bomans
- 22 Onze begraafplaats: Bavel
- 25 Boeken
- 26 Terebinthnieuws en Noordenwind
- 27 Uit het veld: Jasper Rudolf Martens
- 28 Toen... in Hoek van Holland

MENS & PLEK / SUSAN SUÈR, PROJECTLEIDER EDUCATIE

Susan Suèr is gegrepen door de geschiedenis van gewone mensen. Al achttien jaar werkt ze bij het gemeentearchief in Leiden, tegenwoordig bekend onder de naam Erfgoed Leiden en Omstreken (Erfgoed Leiden). Het onderwerp van Suèrs fascinatie is de cipierster Maria van Nispen (1666-1730), over wie ze een historische roman schrijft. Maria van Nispen werkte in het Gravensteen. Van de vijftiende tot de negentiende eeuw diende dit imposante gebouw – naast de Pieterskerk – als gevangenis voor Leiden en Rijnland.

In 2011 kwam er een schenking bij Erfgoed Leiden binnen, een fragment van een achttiende-eeuwse lijst van mensen die in voorlopige hechtenis waren genomen. Op de lijst staan naam, straf en datum van vonnis of invrijheidsstelling genoteerd: 'Daarin werd ook de cipierster genoemd, en toen ben ik gaan zoeken. In de dienstboeken van de stad vond ik haar terug. Ik had altijd al interesse in de Rechterlijke Archie-

ven, die gevuld zijn met bekentenissen, onderzagingen en vonnissen door de eeuwen heen.

Susan Suèr in de Leidse Pieterskerk bij het graf van Maria van Nispen, de hoofdpersoon uit haar historische roman.

Enorm gedetailleerd. Je komt het dagelijks leven van gewone mensen tegen over wie je verder nergens iets leest. Het boeit de bezoekers van het archief altijd als je erover vertelt. Het zijn mensen die over een grens zijn gegaan, dat is spannend. Ik vond het intrigerend dat er een cipierster was. Officieel stond de baan op naam van haar man, maar volgens mij had zij het werk zelf geregeld. Met zo'n roman kan ik een breed publiek van nu laten zien dat het echt van belang was wat vrouwen toen deden.'

Na de vraag wat haar favoriete funeraire plek is, lopen we naar de Pieterskerk. Nog maar pas zag ze de grafsteen voor het eerst: 'Je zou misschien verwachten dat een cipierster een eenvoudig iemand was, maar Maria werd bij haar echtgenoot hier, in de Leidse Pieterskerk begraven, in de kooromgang, grafnummer 14. Begraven worden in de kerk was niet voor iedereen weggelegd.'

Korrie Korevaart

Held in huurgraf ontdekt: Leendert Sparling (1887-1962)

In huurgraven, die slechts voor een beperkt aantal jaren bezet blijven, worden zelden mensen van aanzien begraven. Die liggen in een familiegraf en zijn met pracht en praal, onder grote belangstelling ter aarde besteld. In Rockanje ontdekten we niettemin een held in een huurgraf.

De winter van 1906-1907 was rampzalig voor de scheepvaart. In december 1906 stormde het op diverse plaatsen op de wereld, ook in West-Europa: wereldwijd vergingen 121 schepen en het natuurgeweld eiste talloze slachtoffers. De veerboot op het traject Harwich-Hoek van Holland, SS Berlin, wist zich prima te handhaven. Tot er later weer een storm uitbrak: een noordwesterstorm in de ochtend van 21 februari. Toen liep de boot op de pier van Hoek van Holland.

Ramp van internationale properties

Bij de ramp met SS Berlin kwamen 128 van de 144 opvarenden om het leven. Rockanje is bekend met de ramp, aangezien op Maria Rust, de oude begraafplaats aan de Zeeweg, de zeeloods Johannes Bronder begraven ligt. Hij kwam om bij de ramp maar is niet de persoon over wie het hier gaat.

Zestien opvarenden van de veerboot werden gered. Met gevaar voor eigen leven probeerde Martijn Sperling, kapitein op het bergingsvaartuig Van der Tak, in de nacht van 23 op 24 februari – drie dagen na het verongelukken van de boot – nog drie vrouwen van het scheepswrak te halen. Hij deed dat samen met zijn neven Leendert Sparling (foutje bij de Burgerlijke Stand, hij is gewoon een Sperling) en Cornelis Sperling, en met George Moer-

Leendert Sparling (ca. 1933), met onderscheidingen. Onbekende foto

Het type koperen duikershelm dat Sparling gebruikte bij zijn bergingswerk. Foto Duikersmuseum in Lemmer

kerke. Dat lukte maar ze kwamen helaas te laat voor het dochtertje van een van de vrouwen, dat intussen door de kou was bezweken. Deze Leendert Sparling bleek in een huurgraf in Rockanje te liggen. Overigens was dit de eerste ramp waar het Oranjehuis zich actief presenteerde: Prins Hendrik kwam persoonlijk meehelpen. De ramp was internationaal nieuws, ook omdat de passagiers uiteenlopende nationaliteiten hadden.

Gouden horloge

De heldendaad van de mannen bleef niet onopgemerkt. Op 3 maart sprak de burgemeester van Dordrecht (hun woonplaats) de vier ten stadhuize toe, zo meldde de *Leeuwarder Courant*. Ze ontvingen elk een gouden horloge met inscriptie. In april meldden de kranten dat de

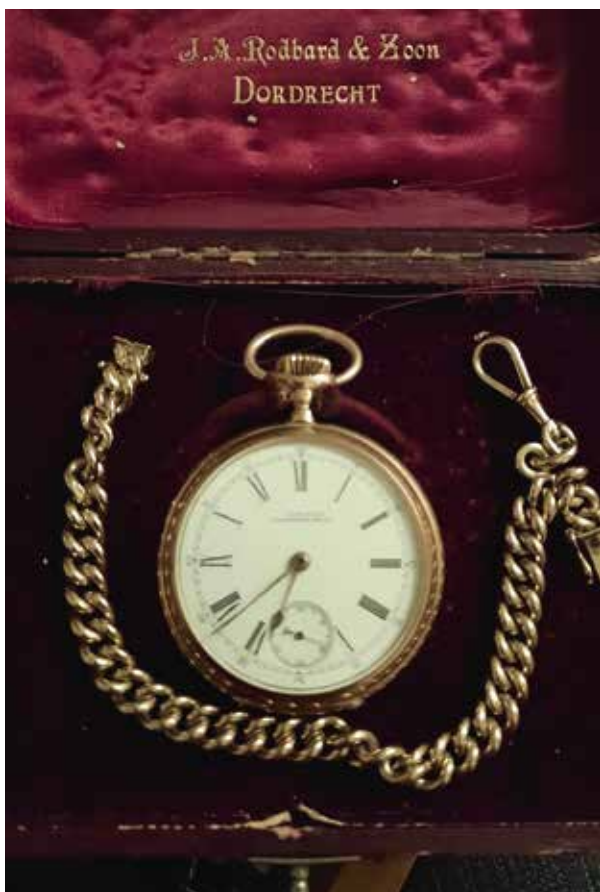
Prins Hendrik
kwam persoonlijk meehelpen

vier mannen wegens betoonde moed onderscheiden waren door de Engelse koning. Ook van elders uit de wereld ontvingen de vier blijken van waardering voor hun heldendaad.

Sparling werkte later binnen én buiten Europa. Na de Tweede Wereldoorlog zou hij talloze wrakken van schepen bergen die in de Rotterdamse haven tot zinken waren gebracht. Daarvoor kreeg hij in 1949 een koninklijke onderscheiding. Na zijn overlijden op 14 november 1962, drukte de *Nieuwe Brielsche Courant* op 16 november op de voorpagina een foto van de vier redders uit 1907 af, met de kop: 'Duiker Leendert Sparling in Vredeheim overleden'.

Duikersfamilie

Leendert Sparling kwam uit een bekende bergers- en duikersfamilie in Ouddorp, van origine afkomstig uit Dresden. De nationale pers besteedde in 1932 en opnieuw in 1977, aandacht aan Sparlings rol bij de ramp in 1907. Op zaterdag 3 juni 1967 publiceerde *Het Vrije Volk* een ooggetuigenverslag: de 83-jarige heer J. Warbout, afkomstig uit Oostvoorne, was in 1907 weliswaar niet rechtstreeks bij de spectaculaire redding van de drie vrouwen betrokken geweest, maar had als machinist op een sleepboot wel de heldendaad van de vier redders van nabij kunnen meemaken. Hij herinnerde zich ook het overlijden van Leendert Sparling: 'Ik weet zijn graf precies te liggen.' Maar in de krant staat niet dat Leendert begraven is in een huurgraf, achterin, op de Algemene Begraafplaats aan de Dirk van Voornelaan in Rockanje.

De redders ontvingen een gouden horloge met inscriptie.

Foto Joost Slings

Hij herinnerde zich:
'Ik weet zijn graf precies te liggen.'

Over de ramp met de Berlin is flink wat gepubliceerd. Zeer informatief is de roman *De koperen helm* (1956), geschreven door maritiem journalist Barend Maaskant. Wat de personages denken, zeggen en doen mag dan door de schrijver bedacht en ingevuld zijn, hij houdt zich wel tot in detail aan de historische feiten en aan wat hij door gedegen onderzoek te weten gekomen is over het leven en werk van Martijn Sperling, Leendert Sparling en anderen. Dit boek is een indrukwekkend monument voor de betrokken duikers, bergers en matrozen. Een verkorte versie verscheen in 1972, onder de titel *Hart tegen hard. De ondergang van de Berlin*.

Anno 2022: ruiming

Sinds 1950 heeft de gemeente Westvoorne geen huurgraven geruimd. Pas sinds enkele jaren is duidelijk dat de gemeente nu het voornemen daartoe wél heeft. Naar aanleiding van de bekendmaking tot ruiming heeft Toon Fokkema, lid van de werkgroep Maria Rust, nagetrokken van wie de huurgraven zijn die zouden verdwijnen. Je weet maar nooit...

Zo ontdekte hij dat Leendert Sparling op nummer 10 begraven lag, volgens de regels voor algemene graven destijds zonder gedenkteken. Na een zoektocht naar familieleden kwam de werkgroep in contact met een kleindochter van Leendert Sparling. Zij was achttien toen haar opa overleed en herinnert zich hem nog goed:

Meer informatie

Recent verschenen er nog twee artikelen over de ramp: van Ron Brand in het tijdschrift *De Moderne Tijd*, jaargang 2020, nr. 3/4, pp. 321-336, en van Paul van der Steen in *Historisch Nieuwsblad*, jaargang 2022, nr. 10, pp. 14-21. Zie ook op mariarust.nl in de personenindex onder Johannes Bronder en Leendert Sparling.

Vrijwilligers graven het graf voor de herbegrafenis van het echtpaar Sparling op 26 september 2022 op Maria Rust.

‘Opa was de eerste die onder water kon lassen. Dan kwam hij thuis met halfverbrande handen. Ja, een huurgraf. Graven vonden die Ouddorpers niet van belang. Dat zal met het geloof te maken hebben.’

Gemeenten willen graven die van cultuurhistorisch belang zijn, vaak bewaren. De werkgroep heeft de gemeente dus opmerkzaam gemaakt op Leendert Sparling en gevraagd of zijn graf (en dat van zijn vrouw) wegens zijn status als mensenredder niet kon blijven liggen en voorzien mocht worden van een gedenksteen. Ongetwijfeld is Sparling – met zes onderscheidingen – tijdens zijn leven voldoende geëerd. Niettemin vond de werkgroep dat de herinnering aan hem levend moet worden gehouden. Om wat hij gedaan heeft en als blijk van respect voor mensen die niet zonder gevaar maar toch als vanzelfsprekend hun

Drie leden van de werkgroep dolven een nieuw graf

‘Opa was de eerste die onder water kon lassen’

zware werk doen, zeker in de voorbije tijden, zonder de moderne duikersmaterialen en technieken van nu.

Herbegrafenis

De gemeente Westvoorne wilde echter geen uitzondering maken op het terrein met de algemene graven: de grafrechten waren allang verlopen, terwijl hier zeker niet alsnog gedenkstenen neergezet mochten worden. Dat zou maar precedentes scheppen. Als alternatief stelde de gemeente een herbegrafenis op Maria Rust voor. Een mooi voorstel, volgens werkgroep en nabestaanden.

Intussen heeft de herbegrafenis van het echtpaar op maandag 26 september op Maria Rust plaatsgevonden. Drie leden van de werkgroep dolven een nieuw graf en aan het eind van de ochtend konden de twee houten kistjes met de stoffelijke resten worden bijgezet op grafnummer E300.

Sparlings eerherstel is compleet als er volgend jaar een gedenkteken op het graf kan worden gezet. De werkgroep heeft een sober monument van Belgisch hardsteen op het oog – ambachtelijk gehakt en geïnspireerd op de afbeelding van de duikershelm die Sparling destijds zal hebben gedragen bij zijn werk. Daarmee wordt dit grafmonument een gedenkteken voor hem en zijn echtgenote, maar ook een eerbetoon aan het onmisbare, bijzondere werk van de duikers en bergers van toen. Het werk dat bedrijven als Smit Tak groot gemaakt hebben.

Korrie Korevaart

Foto Bert Pierik

Nieuwe grafsteen voor schrijfster Henriëtte de Beaufort

Zes jaar geleden nam Bert Lever, inwoner van Bennekom en voormalig voorzitter van Terebinth, deel aan een literaire wandeling over de begraafplaats van zijn woonplaats. Hij ontdekte dat de steen op het graf van schrijfster Henriëtte de Beaufort verdwenen was en het graf geruimd zou worden. Dat laatste wist Lever te voorkomen: op 9 november 2022 onthulden een trotse Lever en wethouder Peter de Pater van Ede de nieuwe grafsteen.

Schrijfster Henriëtte de Beaufort (1890-1982) in 1950.

Foto Gelders Archief

Niet iedereen zal de naam Henriëtte de Beaufort meteen iets zeggen. Jonkvrouw Agathe Henriëtte Maria de Beaufort (Baarn, 1890 - Bennekom, 1982) was letterkundige. Zij debuteerde met een toneelstuk over Willem van Oranje en schreef biografieën over onder anderen Gijsbert Karel van Hogendorp en koningin Wilhelmina. In Beieren, vlak bij de Zwitserse grens, richtte ze in de jaren twintig kindersanatorium Hohes Licht op, dat nog steeds als sanatorium in gebruik is. Vanaf 1933 werden daar ook joodse kinderen opgenomen, die met valse papieren naar Zwitserland werden gebracht. Henriëtte was voorzitter van het bestuur van kerkgemeenschap Vrijzinnigen Bennekom (toen nog de Nederlandse Protestanten Bond).

Geen visie

In zijn lezing, voorafgaand aan de onthulling, legde Lever uit dat er twee namen op de grafsteen staan: ook die van de directeur van het sanatorium, de Duitse Elisabeth Dabelstein, die na de Tweede Wereldoorlog in Bennekom was komen wonen. Het uiteindelijke, mooie resultaat van de nieuwe steen weerhield Lever er niet van om te

In oktober 2022 is in Leiden de Henriëtte de Beaufortprijs uitgereikt aan Mirjam van Hengel voor haar boek *Een knipperend ogenblik. Portret van Remco Campert*. Deze driejaarlijkse prijs wordt toegekend aan de schrijver van een literair-historische biografie of autobiografie. De prijs is in 1985 ingesteld door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en wordt bekostigd uit een legaat van Henriëtte de Beaufort zelf.

verzuchten: 'Laat ik het er, als het erom gaat wat er in die zes jaren tussen 2016 en 2022 gebeurde, op houden dat de gemeente mij geleerd heeft mijn ziel in lijdzaamheid te bezitten. Het ontbreken van een visie op de begraafplaatsen bij de gemeente, bleek vaak een argument om niets te doen.'

Wethouder De Pater maakte duidelijk dat hij weinig wist van funerair erfgoed, maar inmiddels graag 'voorouders levendig wil houden en elementen wil bewaren die verhalen dragen van vroeger'. Op de begraafplaats kreeg hij de suggestie aangereikt om het graf op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Het graf zal hoe dan ook voor vijftig jaar behouden blijven en onderhouden worden door de gemeente.

Vrijgevige steenhouwer

Bijzondere waardering kreeg Diederik Buddingh van Buddingh Natuursteen in Veenendaal, die de steen om niet heeft gemaakt. Het bedrijf deed dit op basis van een foto van de oude steen van Henk Eijssens, lid van de werkgroep Graven van markante Nederlanders van Terebinth. De steen is precies zo nagemaakt, met twee namen en de verwijzing 'Prediker 3: 19'. Als dank kreeg Buddingh na afloop divers leesmateriaal aangereikt, zoals een gesigneerd exemplaar van de biografie van Remco Campert door Mirjam van Hengel (zie kader).

De bijeenkomst werd georganiseerd door de Historische Vereniging Oud-Bennekom, de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in Leiden en Terebinth.

Liesbeth Vermeulen

De onthulling van de nieuwe grafsteen van Henriëtte de Beaufort, op 9 november 2022 in Bennekom door Peter de Pater (links) en Bert Lever. Foto Jan van Eck

Begraafplaats Kleverlaan: Haarlemse levensdraden

Detail van het grafmonument van Henri Moojen, gemaakt door beeldhouwer Jan Bronner. Foto Bert Pierik

Even buiten de Haarlemse binnenstad ligt begraafplaats Kleverlaan. Deze werd in 1832 in gebruik genomen. Ondanks een dreigende sluiting aan het einde van de vorige eeuw, bezit de begraafplaats nog steeds zijn oorspronkelijke functie. Terecht, want Kleverlaan heeft veel te bieden.

Begraafplaats Kleverlaan is in de loop der tijd tweemaal uitgebreid. De huidige ingang ligt aan de Kleverlaan en is relatief nieuw. De wandeling leidt echter al snel naar het oudste gedeelte, aan de oostzijde. Dat is ontworpen door de landschapsarchitect Jan David Zocher (1791-1870). Zocher, Haarlemmer van geboorte, ontwierp meer begraafplaatsen, waaronder Soestbergen in Utrecht. Zelf vond hij op begraafplaats Kleverlaan zijn laatste rustplaats. Zijn graf bevindt zich aan de rechterkant van het pad aan de grens van de begraafplaats; schuin erachter gaat dat van zijn zoon Louis Paul Zocher (1820-1915) schuil (1). De zoon, eveneens landschapsarchitect, is verantwoordelijk voor de eerste uitbreiding van begraafplaats Kleverlaan, die aan het einde van de negentiende eeuw werd gerealiseerd.

Voor het algemeen belang

Vervolg het pad en ga aan het einde scherp naar links. Neem vervolgens het pad rechts, langs het water. Even verderop ligt het graf van P.H. van der Ley (1841-1927), directeur van de Rijksskweekschool (2). Het bijzondere monument van twee jongens die met de rug naar elkaar toe staan, is gemaakt door beeldhouwer Theo van Reijn (1884-1954). Eveneens van diens hand is het verzetsmonument bij de op loopafstand gelegen Jan Gijzenbrug,

op de plek waar in de Tweede Wereldoorlog verschillende verzetsstrijders gefusilleerd werden. Onder hen was 'bankier van het verzet' Wally van Hall. Hij ligt – met vele andere verzetsstrijders – begraven op de Eerebegraving in Bloemendaal.

‘Ter herinnering aan onzen dokter van zijn dankbare patiënten’

Na ongeveer 30 meter langs het water is er een aftakking naar rechts. Aan de linkerzijde van dit pad bevindt zich het graf van Johannes de Breuk (1852-1926), wethouder voor Openbare Werken in Haarlem (3). In 1922 werd ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van De Breuk als kerkvoogd een gedenkraam onthuld in de Grote of Sint-Bavokerk, op de Grote Markt. Volgens het *Algemeen Handelsblad* van 18 juni 1922 sprak dominee Vundering namens de kerkgemeente toen de volgende wens uit: ‘God schenke ons nog vele jaren onzen president-kerkvoogd!’ Dat zou tegenvallen: slechts enkele jaren later overleed De Breuk. Een statig, bronzen borstbeeld, uitgevoerd naar een ontwerp van kunstschilder Max Nauta (1896-1957), siert het hardstenen monument op zijn graf.

Portret in de 'klare lijn' van striptekenaar Joost Swarte op het graf van Victor Henstra.

Levensdraad

Aan de overzijde van de brug begint de noordelijke uitbreiding van L.P. Zocher. Loop naar de oostkant van de begraafplaats en volg het pad langs het steenhoudershuisje tot aan het mausoleum, dat aan de uiterste noordzijde gelegen is (4). Ontwerper van het gebouw in neoclassicistische stijl is de Haarlemse stadsarchitect Jacques Leijh (1856-1902). Zelf is Leijh ook bijgezet in het mausoleum. Het driehoekige deel van de gevel boven de ingang (het timpaan) toont een beeldhouwwerk van J.P. Maas (1861-1941). Het gaat om een voorstelling uit de Griekse mythologie, namelijk van de drie schikgodinnen Klotho, Lachesis en Atropos, die de levensdraad van de mens spinnen, afmeten en afknippen.

Het grafmonument van de ontwerper van begraafplaats Kleverlaan, Jan David Zocher, met schuin daarachter het graf van zijn zoon Louis Paul. Foto Bert Pierik

Tegenover het mausoleum bevindt zich het graf van Henri Moojen, dat is voorzien van een monument met een afbeelding van de barmhartige Samaritaan, dat 'een werk van liefde' voorstelt (5). Daaronder de tekst: 'Ter herinnering aan onzen dokter van zijn dankbare patiënten'. Het monument is een werk van beeldhouwer Jan Bronner, in Haarlem vooral bekend door het Hildebrandmonument. Dit is een groep beelden in de Haarlemmerhout van personages uit Nicolaas Beets' klassieke boek *Camera obscura* (1839).

Klare lijn

Loop terug richting het oudste gedeelte, maar ga op de kruising vóór de brug naar rechts. Volg de bocht naar links, langs de graven aan het water. Aan de linkerkant van het pad is een opvallend grafmonument te zien (6). De rechtopstaande steen toont een portret van Victor Henstra, met daaromheen de woorden 'Positief Enthousiast Eigenwijs'. Het portret is getekend met de 'klare lijn' die kenmerkend is voor het werk van de (strip)tekenaar, ontwerper en architect Joost Swarte. De initiatiefnemer van de Haarlemse stripdagen geniet onder meer bekendheid vanwege zijn covers voor het Amerikaanse tijdschrift *The New Yorker* en zijn ontwerp voor de Toneelschuur, in het centrum van Haarlem. De overleden Henstra was jarenlang vrijwilliger bij de stripdagen en organiseerde in 2008, niet lang voor zijn dood, een veiling van schetsen van striptekenaars waarvan de opbrengst naar kankeronderzoek ging.

Monument voor een idealist

Schuin tegenover Henstra's graf ligt het monument van Jan Willem Sevenhuijsen (1858-1923), bij leven hoofd van de Rijksleerschool (7). Het opvallend vormgegeven monument duidt Sevenhuijsen aan als 'strijder'; zijn

In het mausoleum is ook stadsarchitect Jacques Leijh bijgezet

‘De steen bleek niet afgevoerd, maar ondergespit...’

naam wordt vergezeld van de woorden ‘Opvoeding’, ‘Esperanto’, ‘Vegetarisme’ en ‘Geheelonthouding’. Er kan geen twijfel over bestaan: dit was een idealist. Het monument is ontworpen door zijn zoon, architect August Sevenhuijsen (1883-1934). De belettering is kenmerkend voor de Amsterdamse School. Het online platform dat zich bezighoudt met deze vroegtwintigste-eeuwse stijl in de bouwkunst, *Wendingen*, meldt over het graf: ‘Nadat de grafrechten vervielen werd het graf geruimd. De steen bleek echter niet afgevoerd, maar ondergespit; bij graafwerkzaamheden stuitte men er bij toeval op. Pas toen onderkende men de grote kwaliteit van het ontwerp en werd tot herplaatsing op een prominente plek besloten. De overledene zelf heeft deze “rehabilitatie” echter niet ondervonden; een knekelkuil werd zijn eindbestemming.’ De grafmonumenten van Henstra en Sevenhuijsen liggen op het nieuwste gedeelte van de begraafplaats uit 1916, ontworpen door Leonard Springer (1855-1940). Hij is ook bekend door zijn ontwerpen van, onder veel meer, Bosdrift in Hilversum en de Amsterdamse Nieuwe Oosterbegraafplaats. Karakteristiek voor dit gedeelte is het strakke geometrische patroon dat zich duidelijk onderscheidt van de landschappelijke vormgeving van vader en zoon Zocher.

Wetenschap, kunst en sport

Ga bij het graf van Sevenhuijsen naar rechts en loop het pad af tot aan de rotonde. Aan het eerste pad naar links bevindt zich aan de rechterkant het graf van natuurkundige en Nobelprijswinnaar Hendrik Lorentz (1853-1928) (8). De bescheidenheid van het grafmonument, een simpele, liggende steen, staat in contrast met de reputatie van

Een bronzen borstbeeld siert het grafmonument van wethouder Johannes de Breuk.

de beroemde natuurwetenschapper, die als leermeester van Albert Einstein geldt. In 1928 werd hij onder grote belangstelling begraven, zoals archiefbeelden van de rouwstoet laten zien. Een overlijdensadvertentie van de familie presenteert Lorentz als ‘lieve Man, Vader, Behuwd- en Grootvader’, ‘Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden’ en ‘Curator van het Natuurkundig Laboratorium van Teyler’s Stichting’. In dit laboratorium in het Teylers Museum begon Lorentz in 1909 onderzoek te doen. Het Lorentz Lab is recent gerestaureerd en is tegenwoordig toegankelijk voor het publiek. In het Teylers Museum is ook werk te vinden van schilder en schrijver Jacobus van Looy (1855-1930), die pal naast Lorentz begraven ligt. Misschien was het nog toepasselijker geweest als daar Pieter Zeeman (1865-1943) gelegen had, de collega-natuurkundige met wie Lorentz in 1902 de Nobelprijs won. Hij ligt echter elders op de begraafplaats (9).

Het vervolg van de wandeling gaat langs de monumentale, door Springer ontworpen, abri naar het schiereiland met de Joodse begraafplaats (10). Vroeger was hier een aparte ingang, maar het eilandje ligt nu in het hart van de huidige begraafplaats. Het kent een verstilde sfeer, er wordt hier al een eeuw niet meer begraven. De oude grafstenen staan hier tussen het opschietende groen en de bomen; het opvallendste geluid is afkomstig van de bladeren die ruisen in de wind.

Het laatste deel van de wandeling voert langs het grafmonument van wereldkampioen schaatsen en wielrennen Jaap Eden (1873-1925) (11). Het monument staat aan de linkerkant van het pad naar de hoofdingang en is een werk van de Nederlandse beeldhouwer August Falise (1875-1936). Vanaf hier is het nog maar een klein stukje naar het stedelijke rumoer van de openbare weg, waar de navolgers van Eden rechtdoor naar school en kantoor trappen.

Wouter Schrover

De resten van Sevenhuijsen liggen niet meer onder zijn grafmonument, uitgevoerd in de stijl van de Amsterdamse School. Foto Bert Pierik

Bilderdijs doodsportret, haarlokken en dodenmasker

Dichter Willem Bilderdijk (1756-1831) had het excentrieke imago van een lijdende, door armoede gefrustreerde, maar ook goddelijk geïnspireerde dichter, die in onvrede leefde met de wereld om hem heen en vurig naar de koelte van het graf verlangde. Hoe komt het dat er zoveel relieken van hem zijn?

Op 18 december 1831 blies Bilderdijk in Haarlem zijn laatste adem uit. Hij werd beroemd in de tijd van de Romantiek. In die tijd, zonder moderne media, droeg Bilderdijk zijn gekwelde en godvruchtige imago uit in zijn poëzie, maar vooral met behulp van de vele portretten die hij van zichzelf liet maken. Veel meer dan elke andere dichter in zijn tijd: ongeveer vijftig, zowel kleine als grote, van beroemde en onbekende schilders.

Verzamelen van relieken als hobby

Onder invloed van de Romantiek werd het imago van de dichter belangrijker en het publiek ging daarin mee. Waar de artiest gezien wordt als een genie, krijgen voorwerpen die aan zijn lichaam ontleend zijn, die hij heeft aangeraakt of die anderszins aan hem herinneren, een verheven, bijna religieuze status. In de negentiende eeuw werd het verzamelen van relieken van beroemdheden dan ook populair. Via resten van het lichaam van de auteur, overblijfselen van diens unieke persoonlijkheid, konden fans in contact blijven met het dode genie. Wellicht daardoor zijn zoveel relieken van Bilderdijk bewaard gebleven. Toen Bilderdijk overleed, werd onmiddellijk een doodsportret van hem vervaardigd, geschilderd door Gerrit Jan Michaëlis. Het is te zien in de Bilderdijskamer van het Leidse Academieggebouw. Op basis van dit schilderij maakte graveur Philipus Velijn datzelfde jaar een prent die in de boekhandel verkrijgbaar was. Het vormde ook de inspiratiebron voor

Dodenmasker van Bilderdijk, door Antonio Boggia (1831).
Collectie Werkgroep Bilderdijk, Leiden

Haarlokken van Bilderdijk, afgeknipt na zijn overlijden. Collectie Werkgroep Bilderdijk, Leiden

de buste die kunstenaar Louis Royer in 1832 maakte en waarvan nadien kleinere versies werden vervaardigd.

Topstukken

Na zijn dood werden bij Bilderdijk ook haarlokken afgeknipt, om uit te delen aan bewonderaars. Het fenomeen van haar als herinnering was in die tijd niet ongevoel maar opvallend vaak gebeurde dat bij auteurs in de Romantiek. De Leidse Bilderdijscollectie bevat er zoveel, dat er bijna een pruik van te maken is.

Een ander topstuk en een hoogtepunt van de romantische reliekencultus is Bilderdijks dodenmasker: de Amsterdamse beeldgieter Antonio Boggia toog naar Haarlem om een gipsafdruk van Bilderdijks dode gelaat te maken. Bij het losmaken van het gips werden, nog altijd in het masker te zien, per ongeluk delen van de wenkbrauwen uitgetrokken. Het was het eerste dodenmasker van een beroemd iemand in Nederland. Pas in 1849 kwam er een van Willem II. En toen de dichter Hendrik Tollens in 1856 overleed, werd er ook van hem een dodenmasker gemaakt.

...en een gipsen rechterhand

Bilderdijs schrijfhand, de rechter, werd eveneens in gips vereeuwigd. In de Leidse collectie worden er vier bewaard. Zulke artefacten kunnen worden gezien als uitingen van de internationale, romantische reliekencultus rond dichters in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Rick Honings,
Scaligerhoogleraar Universiteit Leiden

Extra voor belangstellenden

Diverse objecten met betrekking tot Bilderdijk, staan in de digitale Bilderdijskamer, gemaakt in samenwerking met Things That Talk: <https://thingsthattalk.net/nl/zone/bilderdijs>. Zie ook willembilderdijs.nl. Maar er gaat natuurlijk niets boven een echt bezoek aan de Bilderdijskamer in het Academieggebouw aan het Leidse Rapenburg. Interesse? Op vrijdag 20 januari 2023 (15.00-16.30 uur) bent u welkom in Leiden en leidt Rick Honings u met veel plezier rond! **Aanmelding:** vóór 10 januari 2023 via bureau@terebinth.nl of 06 2417 3646.

Een literaire bedevaart naar Blauwhuis

Op het kerkhof bij de Sint Vituskerk in Blauwhuis staat een blauw, houten baarhuisje.

Het dorp Blauwhuis, omschreven als een kleine katholieke enclave in het overwegend protestantse Friesland, heeft me altijd al geïntrigeerd. Hier kwamen ten tijde van de Republiek de katholieken samen in een met blauwe pannen gedekt huis, waaromheen het latere dorp ontstond. Pierre Cuypers, bekend als architect van het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam, bouwde er in 1871 zijn eerste Friese kerk in neogotische stijl, gewijd aan Sint Vitus. Bestaat het Rijke Roomsche Leven nog in Blauwhuis?

De opvallende, grote kerk is niet te missen. De deur staat open. Ik loop naar binnen maar kan alleen vanachter het hek het interieur van de kerk bewonderen. De ruime kerk biedt aan meer dan vijfhonderd kerkgangers een zitplaats. Zoveel bezoekers komen er allang niet meer, ook in dit deel van Friesland heeft de ontkerkelijking hard toegeslagen.

Veranderde tijden in de enclave

Een hek op het voorplein geeft toegang tot het kerkhof. De deuren van het baarhuisje staan wijd open. Op het schaduwrijke bankje naast het blauwe(!) huisje zitten vier vrijwilligers aan de koffie. Samen onderhouden ze de begraafplaats. Vandaag wordt het gras gemaaid en het onkruid gewied. De begraafplaats ziet er piekfijn uit, de graven glimmen in de zon en de heren hebben zin in een praatje. Voordat ik het in de gaten heb, krijg ik de geschiedenis van deze katholieke enclave te horen. In hun jeugd waren er maar drie 'andere', dat wil zeggen niet-katholieke, gezinnen in het dorp. Maar de tijden zijn veranderd. De ooit bloeiende parochie is met nog drie parochies samengevoegd tot een regioparochie. Het kerkhof staat open voor alle bewoners, katholiek of niet katholiek. De heren gaan weer aan de slag en ik loop de groene akker op.

Bijzondere monumenten

Het kerkhof werd tijdens de bouw van de kerk (1870-1871) aangelegd. De opzet is eenvoudig: het terrein is door rechte paden in vakken verdeeld. Vóór 1871 werden de katholieke bewoners uit de streek begraven op een algemene begraafplaats. In de kist ging een schepje gewijde aarde mee.

Aan de westzijde van het terrein bevindt zich het oorspronkelijke, houten baarhuisje en aan de noordzijde de calvariegroep. Ook zijn er nog twee bijzondere grafmonumenten: het monument met piëta (een beeld van de rouwende Maria met de gestorven Jezus op haar schoot) voor pastoor Evers (1892) en het monument met engel voor het echtpaar Ydema-Witteveen (overleden in 1909 en 1917). Het houten baarhuisje, ook een ontwerp van Cuypers, werd in de zogenoemde ambachtelijk-traditionele stijl gebouwd.

Het stammenkruis op het graf van het echtpaar Ydema-Witteveen.

O kruis onze eenige hoop

De opvallende calvariegroep, die – volgens het opschrift aan de achterzijde – in 1870 werd ontworpen, staat centraal op het kerkhof. De gekruisigde Christus wordt aan weerszijden ondersteund door Johannes de Evangelist en Maria. Op de voorzijde staat te lezen: ‘Ik ben de verrijzenis en het leven: die in Mij geloofd zal hebben – al is hij ook reeds gestorven: zal leven. Wees gegroet: o kruis onze eenige hoop waaraan het Heil der wereld heeft gehangen.’ Op 26 november 1892 overleed pastoor G.J. Evers, de grote man achter de totstandkoming van de Sint Vituskerk. Zijn graf achter de calvarie wordt gesierd door een piëta. Op het voetstuk staat te lezen: ‘Gedenkt uwen geestelijken leidsman den WelEerw. Heer G.J. EVERS. geb. te Zwolle 8 Jan. 1824. Pastoor te Sensmeer (Blauwhuis) 8 Maart 1866, voorzien van de H.H. Sacramenten. overl. 26 Nov. 1892. R.I.P.’

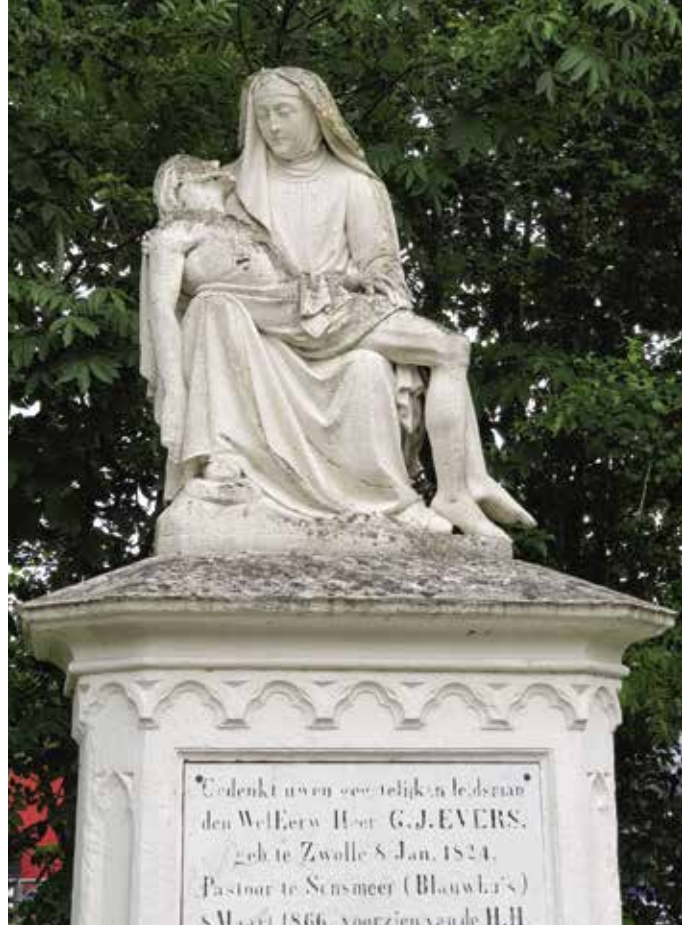
Stammenkruis

Een ander opvallend grafmonument is het stammenkruis – een kruis met armen in de vorm van knoestige stammen – met engel. De inscriptie op de ovale marmeren plaat luidt: ‘RUSTPLAATS van den heer SYBEREN Y. YDEMA, geb. te Workum 14 dec. 1841, overl. te Sneek 11 sept. 1917, en echtgenoot, mejufvrouw CORNELIA KL. WITTEVEEN, geb. te Oosterend 16 april 1846, overl. te Sneek 26 aug. 1909. Beiden vroegtijdig voorzien v.d. H.H. Sacramenten.’ De treurende engel omarmt het kruis met zijn linkerarm en wijst met zijn rechterarm en wijsvinger omhoog.

Verder bestaat het kerkhof uit grafmonumenten die een staalboek vormen van de grafstijlen van eind negentiende eeuw tot heden. Aan de zuidkant van het kerkhof ligt een smalle strook met kindergraven. De teksten op de kleine stenen en kruizen zijn soms aangrijpend. Op het mededelingenbord hangt de aankondiging van de ruiming van een kindergrafje, tenzij de grafrechten van € 22,50 worden voldaan. Misschien kan het kerkbestuur de rechten overnemen, zodat het grafje blijft bestaan?

Dat Koninkrijk van U...

Bij het verlaten van het kerkhof lees ik het informatiebord en valt mijn oog ineens op de tekst ‘Graf Gerrit Rijpma (1926-1945). Bekend in de Nederlandse literatuur als *Graf Te Blauwhuis* van de volksschrijver Gerard Reve.’ Als ik het gedicht lees, herken ik vooral de veelgeciteerde laatste regels: *Dat Koninkrijk van U, weet U wel, wordt dat nog wat?* Maar ook de regel *Dag lieve jongen* gaat door merg en been. Het verdriet over de dood van een kind, zo jong nog, is gevat in deze drie eenvoudige woorden. Reve woonde van 1964 tot 1971 in Greonterp, een dorp vlakbij Blauwhuis. Van zijn buurvrouw, Siuwke Hofmeijer-Rijpma, hoorde Reve het trieste verhaal van haar jonggestorven jongste broer. Het graf, voorzien van een innemend portret, trof hij aan op het kerkhof van de Sint Vituskerk in Blauwhuis, waar hij ’s zondags de mis bijwoonde. En zo schreef hij het gedicht ‘Graf te Blauwhuis’, dat verscheen in het brievenboek *Nader tot U* (1966).

Piëta op het graf van pastoor G.J. Evers. Foto Mary Kuiper

Gerrit Rijpma was een jongen van nog maar achttien jaar, toen hij in de Tweede Wereldoorlog niet meer kon ontkomen aan een razzia en vervolgens werd doodgeschoten door de Duitsers. Het graf in Blauwhuis is er niet meer. In 1983 werden de stoffelijke resten van Gerrit Rijpma overgebracht naar het Nationaal Ereveld Loenen. Maar dit kerkhof is wel de plek waar Rijpma begraven lag. En alleen Gerard Reve kon de zinloosheid van een moord, zijn twijfel aan Gods belofte zo simpel én zo indringend verwoorden als in de woorden *Dat Koninkrijk van U, weet U wel, wordt dat nog wat?*

Ik ging naar Blauwhuis voor een zoektocht naar de katholieke wortels van het dorp, maar het werd een reis naar een plek met een bijzondere betekenis. Voor een pelgrimage hoef je niet naar Santiago de Compostella, je kunt ook naar Blauwhuis...

Bartho Hendriksen

Graf Te Blauwhuis

voor buurvrouw H., te G.

*Hij rende weg, maar ontkwam niet,
en werd getroffen, en stierf, achttien jaar oud.
Een strijdbaar opschrift roept van alles,
maar uit het bruin geëmailleerd portret
kijkt een bedrukt en stil gezicht.
Een kind nog. Dag lieve jongen.*

*Gij, die Koning zijt, dit en dat, wat niet al,
ja ja, kom er eens om.*

Gij weet waarom het is, ik niet.

Dat Koninkrijk van U, weet U wel, wordt dat nog wat?

Historische begraafplaats Maria Rust aan de Zeeweg in Rockanje

De begraafplaats uit 1828 raakte in de jaren tachtig van de vorige eeuw in verval. Uiteindelijk werd het toch een gemeentelijk monument. In 2015 waren de 370 grafmonumenten opgeknapt en keerde de oude naam uit de negentiende eeuw officieel terug: Maria Rust, naar de te vroeg gestorven echtgenote van de burgemeester. Het is de laatste rustplaats van ruim 4.500 boeren, middenstanders, en vooral veel kleine tuinders en landarbeiders. Ook liggen er aangespoelde vissers, geallieerden wier vliegtuig voor de kust werd neergeschoten en andere drenkelingen... Foto's Bert Pierik

Vermiste vliegers vinden en herdenken

Bij de onthulling op 26 juni 2022: het monument, op de achtergrond in het IJsselmeer, heeft de vorm van een vliegtuigvleugel. Foto Lia ten Brink

Als een bak en rijst de betonnen vliegtuigvleugel op uit het IJsselmeer. De vleugel is het Nationaal Monument 'Missing Airmen', ter nagedachtenis aan alle vliegers die in de Tweede Wereldoorlog vermist raakten. Het bergen van vermisten gaat nog steeds door, nu ook in het kader van een nationaal programma.

Het monument is gemodelleerd naar de achtervleugel van een Stirlingbommenwerper en staat bij de plek in Molkwerum – in het zuidwesten van Friesland – waar het stoffelijk overschot van de Schotse piloot Tom McCrorie op 5 juli 1943 aanspoelde. Dat was twaalf dagen nadat hij ten oosten van Den Oever met zijn bommenwerper was neergestort in het IJsselmeer. Met hem vonden zes anderen de dood. Twee van hen zijn nooit teruggevonden.

Nationaal monument

Tom McCrorie ligt begraven in Molkwerum, waar de dorpsbewoners de herinnering aan hem levend houden. Maar wat is er eigenlijk ter nagedachtenis aan alle in Nederland omgekomen vliegers die nooit zijn gevonden, vroegen ze zich een aantal jaren geleden af. Helemaal niets, zo bleek. Hoog tijd dus voor een nationaal monument. De vermisten streden tenslotte allemaal voor onze vrijheid. Familieleden van McCrorie waren op 26 juni 2022 bij de onthulling van het monument aanwezig. Van zijn collega's die eveneens in het IJsselmeer zijn neerge-

stort, zijn er nog altijd 220 vermist. Voor hen, en voor alle andere vermiste vliegers, is dit Nationaal Monument opgericht.

Stafofficier Vliegtuigberging

Hoe werkt dat dan met die vliegtuigwrakken en stoffelijke resten? Naar aanleiding van de viering van 75 jaar vrijheid (2020) wil de rijksoverheid tot 2030 samen met gemeenten zoveel mogelijk stoffelijke resten van piloten uit de Tweede Wereldoorlog bergen. Daarvoor werd het Nationaal programma berging vliegtuigwrakken (zie kader) in het leven geroepen. Eindverantwoordelijk voor de uitvoering van het programma was tot maart 2022 Bart Aalberts, stafofficier Vliegtuigberging van het Commando Luchtstrijdkrachten. Hij is ook lid van de Studiegroep Lucht oorlog 1939-1945 (SGLO): 'In de Conventie van Genève staat dat je een oorlogsgraf onberoerd moet laten, maar het Nationaal programma berging vliegtuigwrakken vormt hierop een uitzondering. Gemeenten waarin zich een zogenoemde kansrijke berging bevindt, kunnen financiële ondersteuning krijgen en zich laten adviseren door het rijk.'

Ontroerde nabestaanden

Bart Aalberts was als jongen van tien al gefascineerd door de Tweede Wereldoorlog, en dan vooral door de lucht oorlog. Hij weet hoe belangrijk de berging van stoffelijke

De rijksoverheid wil tot 2030
nog zoveel mogelijk
stoffelijke resten van piloten bergen

De berging van een vliegtuigwrak verloopt volgens een vaststaand patroon

resten is voor de nabestaanden: 'In Warten bij Leeuwarden was de vlieger in zijn Lancaster blijven zitten om zijn bemanning de kans te geven per parachute het toestel te verlaten. Bij de herdenkingsdienst na de berging, waren twee kleinzoons van de piloot aanwezig. Een nog luchtwaardige Lancaster maakte een *overflight*, wat hen zeer ontroerde.'

In het Limburgse Echt-Susteren was een werkgroep van bewoners actief voor de berging van een wrak aldaar. Al vóór de berging hadden ze contact gezocht met de nabestaanden, die enthousiast en betrokken waren. Helaas zijn bij die berging geen stoffelijke resten gevonden. Alle moeite die de bewoners en het team van Aalberts hadden gedaan, verzachtte de teleurstelling van de familieleden.

Bergingsadvies

De berging van een vliegtuigwrak verloopt, als het goed is, volgens een vaststaand patroon, vertelt Aalberts: 'De gemeente stuit op een wrak. Ze wil een stuk grond ontginnen voor een industrieterrein en er ontstaat een veiligheidsrisico of er is piëteit met de nabestaanden. Wij geven de gemeente voorlichting en peilen of zij historisch vooronderzoek door ons op prijs stelt. Zo ja, dan starten wij conform de Circulaire vliegtuigberging het reguliere ber-

Nationaal programma berging vliegtuigwrakken

Van de 5.500 vliegtuigen die in de Tweede Wereldoorlog boven Nederland zijn neergestort, bevatten zo'n vierhonderd wrakken waarschijnlijk nog stoffelijke resten van piloten. Bij dertig tot vijftig wrakken is die kans groot. Deze gevallen worden aangeduid als 'kansrijke bergingen'. De Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945 (SGLO) deed hier onafhankelijk onderzoek naar, in overleg met het ministerie van Defensie. In 2008 publiceerde de SGLO samen met het Nederlands Instituut voor Militaire Historie het Verliesregister 1939-1945, waarin alle militaire vliegtuigverliezen in Nederland in de Tweede Wereldoorlog zijn vastgelegd (zie verliesregister.studiegroepvluchtoorlog.nl).

In 2020 is het Nationaal programma berging vliegtuigwrakken ingesteld, mede vanwege de viering van 75 jaar Vrijheid: tot 2030 wordt gericht gewerkt aan het bergen van zoveel mogelijk stoffelijke resten van vermiste vliegers. Het initiatief voor bergingen ligt bij de werkgroep BZK, die 'kansrijke bergingen' aandraagt en de betreffende gemeenten hierover benadert. Dit programma loopt naast de reguliere bergingen, die conform de Circulaire vliegtuigberging plaatsvinden. Hiervan ligt het initiatief bij de gemeente, die 68% van de gemaakte kosten vergoed krijgt. Voor het tijdelijke Nationaal programma is 15 miljoen euro beschikbaar gesteld; hiermee kunnen de kosten van gemeenten helemaal worden vergoed.

Het bergingsteam Lancaster bij Warten in 2017, met in de bovenste rij, vijfde van links, Bart Aalberts. Foto Defensie

Museumwaardige onderdelen worden in bruikleen gegeven aan musea

gen tot dertig centimeter in de grond zoeken om vast te stellen welk toestel er is neergestort. Dat geldt ook voor wrakken onder water. Die moet je zien als oorlogsgraf, en daar blijf je vanaf. Bovendien kan er ontploffings- of stralingsgevaar zijn.'

Wat hem aanspreekt in het werk als vliegtuigberger, is 'de reis door het verleden': 'Je treft van alles aan dat te maken heeft met het tijdsbeeld van toen. Zo vonden we op de locatie Warten, die als vuilnisbelt had gediend, onder andere een carbid fietslampje en vooroorlogse kranten.' Museumwaardige onderdelen worden in overleg met de betrokken gemeente in bruikleen gegeven aan musea of gebruikt voor een monument. Het komt ook voor dat onderdelen ter beschikking worden gesteld om eenzelfde type vliegtuig te reconstrueren. De rest verdwijnt naar de schroothoop.

Bart Aalberts mag dit prachtige en dankbare werk samen met zijn opvolger Hubertus Schuncken nog tot 1 mei 2023 doen. Daarna gaat hij met pensioen. Maar hij blijft als lid van de Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945 zijn steentje bijdragen aan potentiële bergingen.

Tjitske Zuiderbaan

Meer weten over dit onderwerp? Bekijk dan de documentaire 'Liever dood dan vermist' van Gisèle Mallant op figuliproductions.nl. Meer over het Nationaal Monument 'Missing Airmen' is te vinden op nationaalmonumentmissingairmen.nl.

De bergingslocatie Nieuwe Niedorp. Foto Defensie

gingsproces op. Er volgt een oppervlakedetectie, verricht door de explosievenopruimingsdienst, of in het geval van het IJsselmeer een sonardetectie door de marine. Daarop brengen wij een bergingsadvies uit. Bij een positief advies wordt de berging gestart. Als er stoffelijke resten worden aangetroffen, stelt de Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht deze veilig en gaat er een rapport naar het land van herkomst. De autoriteiten daar beoordelen dit rapport en informeren, als vaststaat om wie het gaat, de nabestaanden van de gevonden vermisten.'

In den droge

'Op land moet een berging in beginsel "in den droge" gebeuren', aldus Aalberts, 'en wordt er laagsgewijs ontgraven. Op het water kan dit niet in alle gevallen en is "in den natte" soms de enige optie. De opgegraven grond zeven we. Je moet je voorstellen dat zo'n vliegtuig met een snelheid van vierhonderd kilometer per uur ter aarde stort, daar blijft weinig van over. Van de inzittenden ook niet. Wat je vindt, is bijvoorbeeld een fragment van een bot. De moeilijkheidsgraad van een operatie hangt samen met de locatie.' Maar soms zijn er meer handicaps. In de oorlog hebben de Duitsers veel wrakken geborgen voor hergebruik van onderdelen en materialen. Met name aluminium was toen schaars. En ten tijde van de Korea-oorlog waren oude metalen veel geld waard...

Reis door het verleden

Er zijn ook particulieren die zich het lot aantrekken van de vermisten. Aalberts: 'Particulieren mo-

De twee landingsgestellen van het toestel op de locatie Nieuwe Niedorp, een Vickers Wellington T2990 (van het 311 Czech Squadron Bomber Command). Foto SOVB

STERVEN IN BRIEVEN

In de Europese geschiedenis vormt de achttiende eeuw een scharnierpunt, zo betoogt de Belgische letterkundehoogleraar Paul Pelckmans in zijn nieuwste boek, *Sterven in brieven*. Dit geldt ook voor de omgang met de dood. De auteur maakt de omslag met betrekking tot de dood zichtbaar door de bespreking van sterfbedscènes in briefromans, een populair genre in die tijd. Boeken van auteurs als Charles de Montesquieu (*Perzische brieven*, 1721), Samuel Richardson (*Clarissa*, 1748), Jean-Jacques Rousseau (*Julie*, 1761) en Markies de Sade (*Aline et Valcour*, 1795) werden veel gelezen, al was literatuur in die tijd nog een tamelijk elitaire aangelegenheid.

Tegenwoordig worden de romans die Pelckmans in *Sterven in brieven* bespreekt, bijna alleen nog gelezen door specialisten. Dit maakt Pelckmans' boek niet minder interessant. Hij beschrijft hoe bij het sterven de focus op God plaatsmaakt voor aandacht voor de intimi van wie afscheid moet worden genomen. Dat afscheid valt zwaar. Achttiende-eeuwers hadden volgens Pelckmans zo hun strategieën om daar mee om te gaan: ze 'droomden er graag van hun overledenen terug te zien in de hemel, en gingen in afwachting steeds vaker mijmerend op bezoek bij hun graf'. Aan beide onderwerpen is een apart hoofdstuk gewijd. Grafbezoek verschijnt in de achttiende eeuw als manier om de band met naasten na de dood te onderstrepen.

Pelckmans doet aan de nauwkeurige bestudering van teksten (*close reading*), in de overtuiging dat hij alleen op die manier de andersheid van oudere teksten op het spoor kan komen. Die benadering pakt goed uit. De analyses van de auteur zijn zeer zorgvuldig, met oog voor de verschillen tussen de fictie van de briefromans en de realiteit van de achttiende eeuw.

Sterven in brieven heeft de lezer veel te bieden, maar vraagt ook veel: het boek is essayistisch van aard, waardoor zorgvuldige lezing vereist is. Het taalgebruik is vaak niet eenvoudig. Zo is een zin als de volgende allerminst uitzonderlijk: 'De geliefden zijn deze keer niet *ebenbürtig* en laboreren in de loop van het verhaal ook nog eens aan allerlei misverstanden.' Wie echter moeite doet om Pelckmans te volgen in zijn gang door de achttiende-eeuwse mentaliteitsgeschiedenis, zal onmiskenbaar profiteren van de inzichten over sterven en dood in zijn genuanceerde beschouwingen.

Wouter Schrover

Paul Pelckmans, *Sterven in brieven. Hier-namaals, afscheid, verlichting*. (Aalter: Ertsberg, 2022) ISBN 978-94-643-6955-7, 208 pp., € 24,95.

WIE LIGT HIER?

Op 21 mei jl. overhandigden de auteurs Peter Altena en Peter de Beukelaer het eerste exemplaar van *Wie ligt hier? Begraafplaats Rustoord 125 jaar (1897-2022)* aan burgemeester Hubert Bruls van Nijmegen. Dit gebeurde bij gelegenheid van het 125-jarig bestaan van Rustoord.

Op de begraafplaats liggen duizenden mensen. Hoe hebben de auteurs hun beschrijvingen tot 65 graven beperkt? Met veel biografisch speurwerk en veel wikken en wegen. De beide Peters hebben niettemin een bonte verscheidenheid van personen tot leven gebracht. Telkens gaat een foto van het betreffende graf vergezeld van een bondig, vaak ontroerend, levensschetsje. De beschrevenen zijn divers in leeftijd, van allerlei rangen en standen en van uiteenlopende geografische herkomst. De onderzoekers hebben ook veel nabestaanden gesproken. Toch blijven sommige vragen onbeantwoord. Waarom ligt in het familiegraf van de arts Claas Noorduijn,

naast diens vrouw, ook zijn jongere collega, directrice van het Wilhelmina Ziekenhuis? En waarom werd het graf van de Nijmeegse dominee Barend ter Haar, schrijver van het gedicht 'Gewijde plek van stillen vrede', te lezen in de toegangspoort, geruimd?

Dit mooi uitgegeven boek is ook een eerbewijs aan Frank Schmitjes, die Rustoord al vele jaren als een goed huisvader beheert. Hij krijgt letterlijk het laatste woord en beschrijft waarom in zijn ogen begraven waardevoller is dan cremen: 'Het is zichtbaarder, de herinnering is tastbaar. [...] Als je wilt, kun je even bij het graf van je vader, moeder, echtgenoot of andere verloren

dierbaren staan. En je kunt gewoon rondlopen, ook als er niemand ligt die je van nabij hebt gekend, en de namen lezen, de jaartallen, de bijzondere opmerkingen op een steen.' *Wie ligt hier?* onderschrijft dat.

Otto S. Lankhorst

Peter Altena en Peter de Beukelaer, *Wie ligt hier? Begraafplaats Rustoord 125 jaar (1897-2022)*. (Nijmegen: Rustoord Monuta, 2022) 159 pp., ISBN 978-90-903583-1-4, € 22,50. Te bestellen via rustoord@monuta.nl.

De auteurs beschrijven ook het graf van Jan Leendert Struik Dalm (1863-1945), volgens hen het mooiste graf van Rustoord (foto Bert Pierik). Dit graf komt ook aan bod in de wandeling over de begraafplaats die is te vinden in Terebinths wandelboek *Over de groene zoden 2* (pp. 42-46). De twee duiven op de rots (die de overleden man en vrouw verbeelden) hebben beide een touwtje in hun snavel, met in het midden een knoop als teken van verbondenheid.

Bij het graf van Godfried Bomans

Een boodschap van onmachtige nabijheid

Godfried Bomans spreekt in 1967 op de zeepkist tot het publiek op het Vlooienveld in de Haarlemmerhout. Foto Noord-Hollands Archief

Godfried Bomans (1913-1971) was bij leven vooral bekend als auteur en televisie- en radiopersoonlijkheid. Ook vandaag nog kennen veel mensen hem van *Eric of het klein insectenboek* (1941), dat veelvuldig werd bewerkt voor film, televisie en toneel en tot strip. Kort voor zijn dood schreef Bomans een tekst waarin hij filosofeert over onze verhouding tot de ellende in de wereld. Die doet ons ook nadenken over het graf en de begrafenis van de auteur zelf.

Op het eerste gezicht gaat 'Notities van een verontruste' vooral over de manier waarop Nederlanders omgaan met de milieuproblematiek. Bomans geeft echter een meer algemene duiding van wat hij het 'tribunesyndroom' noemt: 'de neiging om uit het veld te stappen en achter de krijtlijnen hoofdschuddend toe te zien'.

Bomans begint zijn overpeinzingen bij de televisie. Wanneer deze ons ellende toont uit verafgelegen contreien, zet niemand het toestel uit. 'Dit is blijkbaar een oud instinct', vervolgt hij. 'Reeds als kind hielden wij even op met knikken als er een begrafenis voorbijkwam, hoewel alle rijtuigen gesloten waren en ook de overledene zelf de attentie niet scheen op te merken.' Met de voor hem kenmerkende humor zet Bomans via een treffende vergelijking onze verhouding tot andermans ellende uiteen: we kunnen die ellende niet negeren, uit een gevoel van eerbied willen we er getuige van zijn.

Ooggetuige

De televisie heeft volgens Bomans een totaal nieuwe situatie gecreëerd: 'de combinatie van de meest volstreckte na-

bijheid met de meest absolute onmacht'. We kunnen niets doen aan het leed dat ons via het televisiescherm bereikt – hoogstens kunnen we 'een girobiljet' invullen. We zijn gedoemd tot passiviteit: 'En al springt u hoog of laag, de mensen achter het glas gaan gewoon door met honger lijden en creperen. Ze weten niet eens dat u er bent. U ziet hen wel, maar zij zien u niet. Men spreekt van een communicatiemedium. Dit is echter volstrekt eenzijdig.'

Maar hoe zit het dan met het leed waaraan we wel wat kunnen doen? Dan heeft de Nederlander de neiging zich alsnog buiten het probleem (en dus ook buiten de oplossing) te plaatsen, aldus Bomans. Hij geeft het voorbeeld van automobilisten die hij steen en been hoort klagen over milieuvuiling en verkeersproblemen. En zelfs als er op de langere termijn een catastrofe dreigt, zoals bij de ontwikkelingen op het gebied van milieu en klimaat, worden we nog niet verlost van dit tribunesyndroom. Want: 'Onze hele constitutie is op het aanvaarden van de limiet, die dood heet, ingesteld en die geoefendheid komt ons dan goed van pas.' Volgens Bomans is de constante dat we ooggetuige zijn van ellende, maar er niets aan willen of kunnen doen.

Buiten bij het graf van Godfried Bomans in Bloemendaal, tijdens de uitvaart. Foto Joost Evers / Anefo. Collectie Nationaal Archief

Publiek eerbetoon

Na zijn overlijden werd Bomans op 24 december 1971 begraven op het Adelbertuskerkhof in Bloemendaal – de belangstelling was immens. Onder de kop ‘Duizenden zagen graf van Godfried Bomans’ schreef dagblad *Trouw* op 27 december dat vele mensen die de begrafenis niet bij hadden kunnen wonen, tijdens de kerstdagen alsnog een bezoek hadden gebracht aan het graf. Dit publieke eerbetoon vertoont dezelfde kenmerken als de door

Bomans geconstateerde situatie van ooggetuige zijn maar niet actief ingrijpen. We bevinden ons veilig aan deze zijde van de dood, kunnen – in dit geval noodgedwongen, want het leed is immers al geschied – niets meer doen om verandering aan te brengen in de ontstane situatie.

De grafsteen op het graf van Bomans en het televisiescherm communiceren zo beschouwd dezelfde boodschap van onmachtige nabijheid. In de visie van Bomans zijn het de media die de werkelijkheid van menselijk lijden of de dood dichtbij brengen, maar ook – en vooral – een nooit te overbruggen kloof markeren.

Het graf van Godfried Bomans op het Adelbertuskerkhof in Bloemendaal (grafnummer E123).

Wouter Schrover

In ‘Notities van een verontruste’ gaat Bomans eveneens in op onze omgang met cultureel erfgoed. Daar is hij niet over te spreken: ‘Het potlood dat ten slotte de noodlottige streep trekt door een rij oude beuken, dwars over een landgoed en regelrecht door de gevel van een eerbiedwaardig huis, ligt in de hand van een ambtenaar die niet eens beseft wat hij vernielt. Hij is daar ook nooit geweest. En al was dat het geval, hij zou het niet eens hebben opgemerkt. Als we alle mooie praatjes over “rekening houden met bestaand cultuurgood” eraf trekken is dit de realiteit.’ Die werkelijkheid leidt maar zelden tot protest, aldus Bomans. Volgens hem komt dat omdat er ‘maar weinig mensen [zijn] die historisch voelen. De meesten leven in een punt dat heden heet en hebben geen dimensie in de tijd. Maar er zijn er altijd een paar die het verlies van dingen uit het verleden wél betreuren [...] Ook die zwijgen. Hoe zit dat eigenlijk? [...] Ik meen de oplossing gevonden te hebben in ons onvermogen de Nederlandse bodem te zien als een bezit dat ons persoonlijk aangaat.’ Het laat zich raden dat Bomans ook niet erg onder de indruk is van de kijk van Nederlanders op funerair erfgoed.

Het oude kerkhof in Bavel: katholiek kleinood in de dorpskern

Een van de twee treurbomen uit 1888 staat als een parasol boven de graven. Foto Patrick Bogers

Begin 2021 werd Bavel wakker geschud: het historische kerkhof kon wel eens verdwijnen! Dankzij een snelle vrijwilligersactie en een welwillende gemeente bestaat nu de kans dat het kerkhof behouden blijft. Hans van der Zanden en Jac van Gils, bestuursleden van de Stichting Kerkhof Bavel, vertellen over de geschiedenis van hun kerkhof en de jongste ontwikkelingen.

In 1484 is sprake van een 'nieuwe' kerk in Bavel. Waarschijnlijk werd deze kerk, genoemd naar de heilige Brigida, gebouwd ter vervanging van een oudere kapel die al in 1316 in Bavel stond, toen de parochie werd afgesplitst van de moederparochie Gilze. De nieuwe kerk stond op wat tegenwoordig het 'oude' kerkhof in Bavel is, Kerkstraat nummer 1.

Langdurig gebruik door protestanten

De nieuwe, grote torenkerk was het richtpunt voor verschillende kerkpaden, nu nog te zien in het stratenpatroon van Bavel. Na de vrede van Münster (1648) ging de kerk naar de gereformeerde minderheid in Bavel. Dat gebeurde vooral in het zuiden, waar het katholieke, Spaanse bewind had geheerst. In Bavel bleef vrijwel iedereen katholiek en kerkte men nadien in schuurkerken. Vanaf het einde van de achttiende eeuw, onder Franse heerschappij, viel de kerk echter toe aan de grootste plaatselijke geloofsgemeenschap. In Bavel gebeurde dat in 1809, bij koninklijk besluit van Lodewijk Napoleon. De katholieken herstelden het vervallen kerkgebouw en namen het opnieuw in gebruik. De groeiende bevolking maakte in de

negentiende eeuw uitbreiding noodzakelijk. In 1858 werd een verbreding van het schip overwogen, maar uiteindelijk kwam het tot de bouw van een nieuwe kerk, vlak bij de oude. In 1887 werd de Maria Hemelvaartkerk ingezegend en een jaar later werd de middeleeuwse Brigidakerk afgebroken. De luidklok uit 1463 kwam in de nieuwe kerktoren te hangen.

Inrichting van het kerkhof

De hof rond de afgebroken kerk werd heringericht, zodat het volledige perceel als begraafplaats kon dienen; de tuin rond de oude kerk was al veel langer als begraafplaats in gebruik. Welgestelde inwoners van Bavel hadden ooit indrukwekkende grafzerken in de kerk. Van de familie Lips, die kapitaal verwierf met bierbrouwerijen in Bavel en het naburige Breda, staan de zeventiende-eeuwse zerken nu tegen de kapel.

Groen

Tuinman C.A. van Eijk stuurde in december 1888 een nota naar het parochiebestuur voor de kosten van de inrichting van het perceel tot kerkhof. Een van de posten was zes gulden voor evenzoveel treurbomen. Twee van deze treurbeuken staan nog altijd op het kerkhof. De enorme treurbeuk ter hoogte van de kapel staat als een parasol boven onder andere de graven van mensen die stierven bij de bevrijding in 1944 en boven dat van twee jongens die in 1945 alsnog oorlogsslachtoffer werden toen een V2-raket insloeg.

Welgestelde inwoners hadden ooit
indrukwekkende grafzerken
in de kerk

In de meeste rijen werden van hetzelfde kruis beide zijden gebruikt

Vooraan op het kerkhof is een aantal 'eigen' graven te vinden, dat wil zeggen, particuliere graven die volledig eigendom zijn van de nabestaanden. In Bavel zijn die afwijkend georiënteerd: ze waren blijkbaar gericht naar het priesterkoor van de oude kerk. Hier werden vanaf 1842 leden begraven van notabele families uit Breda of elders, die in Bavel een zomerbuitenhuis hadden. Zo was dokter Jan Willem de Bruijn afkomstig uit Overlangel, waar zijn familie rijk werd door de handel in wijn. Naast hem ligt zwager Arnout Hendrik van Rees. Deze rentenier werd in 1781 te Rotterdam geboren en is de oudste 'bewoner' van het kerkhof wiens graf nog traceerbaar is.

Kapel annex baarhuisje

De stenen van de oude kerk werden hergebruikt voor de bouw van een kapel annex baarhuisje en een schansmuur aan de straatzijde met gietijzeren hek, geplaatst door de plaatselijke smid. Kapel en hek zijn sinds 2002 rijksmonument.

Het ontwerp van het kerkhof uit 1888 toont de kapel op de hoofdas. Achter de kapel werd het eerste perk in gebruik genomen. Vervolgens werden op de drie perken aan de noordzijde van het middenpad graven gedolven, met daarna een uitbreiding aan de zuidzijde. Voor kinderen werd daar het tweede perk gereserveerd. Daarop werden in de loop der tijd echter ook steeds meer volwassenen begraven. Daarom realiseerde de parochie een nieuw kinderperkje schuin achter de kapel. Aan de data op de graven is te zien hoe na ongeveer één generatie (dertig jaar) vrijgevallen begraafplekken werden hergebruikt. Er is niets

Het onzichtbare graf

In Breda is een straat vernoemd naar dokter Van Cooth, schoonzoon van Jan Willem de Bruijn en, met het oog op de arme volksklasse, fervent voorstander van openbaar onderwijs. Hij legateerde 330.000 gulden aan de gemeente Breda voor de oprichting van een ambachtsschool om jongelieden tot bekwame ambachtslieden op te leiden. Het graf van zijn vrouw konden we makkelijk vinden, maar waar was Van Cooths graf? Uit zijn testament blijkt een grote weerstand tegen de katholieke clerus. Hij legateerde ook een aanzienlijk bedrag aan het gereformeerde kerkhof te Ginneken: daar wilde hij begraven worden. Toch ligt hij op het katholieke kerkhof te Bavel, *'zonder grafzerk, aan de zijdzijde van het graf zijner echtgenoot'*.

bekend van een centrale knekelput, dus gaan we er vanuit dat de graven steeds geschud zijn. Dat wil zeggen dat de botresten op dezelfde plaats zijn herbegraven.

Uitbreiding

Rond 1960 was het oorspronkelijke perceel bijna vol en vond uitbreiding naar het westen plaats. Het nieuwe deel werd in 1964 in gebruik genomen. De graven op dat perceel waren uniform, allemaal met eenzelfde kruis erop. In de meeste rijen werden van hetzelfde kruis beide zijden gebruikt, door zowel aan voor- als achterzijde een naamplaatje te monteren. Een efficiënt gebruik van de ruimte. In de jaren zeventig raakte het kerkhof opnieuw nagenoeg vol. Veel mensen reserveerden een graf, zodat partners uiteindelijk toch samen begraven zouden zijn. De gemeente opende een eigen begraafplaats elders en kocht in 1979 het oude kerkhof voor 1 gulden van de parochie. De verkoper stelde als voorwaarde dat alle reserveringen gestand zouden worden gedaan. In juni 2011 werden na 36 jaar nog twee weduwen bij hun mannen bijgezet. De gemeente Breda zat nu met een begraafplaats zonder inkomsten, maar met kosten voor onderhoud. In 2015

Bij de graven van de familie De Bruijn ligt het graf van dokter Van Cooth, zonder grafsteen op de open plek vooraan. Foto Hans van der Zanden

Smid Nico van Gestel plaatst het kruis op de herstelde poort.
Foto Hans van der Zanden

werd besloten de begraafplaats met terugwerkende kracht te sluiten per 18 juni 2011. Uitgaande van twintig jaar grafrecht, zouden alle rechten dan in 2031 verlopen zijn, zodat de gemeente dan zowel boven- als ondergronds zou mogen ruimen.

Actie voor behoud

Begin 2021 werd Bavel wakker geschud: het historische kerkhof kon wel eens verdwijnen! Een artikel in het regionale dagblad BN De Stem bracht aan het licht dat de gemeente Breda het terrein op een zogenoemde 'grijze lijst' had gezet van onroerend goed dat geen rol had in het vervullen van de kerntaken van de gemeente. Daardoor zou het in de nabije toekomst verkocht kunnen worden. Dat deze historische locatie voor het dorp verloren zou gaan, viel niet goed bij de Bavelse bevolking. Op 6 oktober 2021 hebben we daarom Stichting Kerkhof Bavel opgericht. Deze stichting (met ANBI-status) richt zich op het fysiek en historisch behoud van het kerkhof. De contacten met de gemeente Breda zijn na het aantreden van een nieuw college medio 2022 veelbelovend. Er kwam toestemming om de hoofdboort te laten restaureren en we kregen daarover ook de leiding. Daarnaast kregen we het verzoek om een prioriteringsoverzicht te maken van werkzaamheden die volgens ons nodig waren. De gemeente schakelt een funerair deskundige in om te onderzoeken welke graven van cultuurhistorisch belang zijn. Mogelijk kan het kerkhof beschermd worden als gemeentelijk monument.

In de rubriek Onze begraafplaats schrijven beheerders of andere betrokkenen zelf over 'hun' kerkhof. Wilt u ook de begraafplaats in uw buurt of dorp voor het voetlicht brengen? Neem dan contact op met de redactie (zie het colofon).

Je ziet hoe hard de graven in de afgelopen jaren achteruit zijn gegaan...

Inventarisatie van de graven

Wij zijn nu, samen met medewerkers van de heemkundekring, bezig met het inventariseren van de 472 graven. Op de website kerkhofbavel.nl staat een plattegrond met alle nu bekende graven. Bij elk graf is een foto uit 2005 te zien en van de meeste mensen die er liggen ook het bidprentje. Aan de hand van geboorte- en overlijdensakten hebben we de onderlinge relaties tussen veel van de 579 begraven personen zichtbaar gemaakt. De graven worden op dit moment opnieuw gefotografeerd en hun fysieke toestand wordt in kaart gebracht. Het vergelijken van de foto's was wel even schrikken: je ziet hoe hard de graven alleen al de afgelopen zeventien jaar achteruit zijn gegaan... Met name de veertien houten kruizen verdwijnen langzaam, waardoor alleen de restanten van de emailen naamplaten nog over zijn.

Gelukkig herontdekken steeds meer inwoners deze plek, waar al eeuwenlang hun voorzaten begraven zijn. Door de 'bewoners' in beeld te brengen kan dit kerkhof weer gaan leven. Het moet een prettige, toegankelijke plaats worden met de functie van park. Soms wordt ons gevraagd of hier 'bekende' mensen begraven liggen. Het antwoord is het belangrijkste argument voor behoud: 'Hier liggen alleen maar bekenden...'

Hans van der Zanden en Jac van Gils,
bestuursleden Stichting Kerkhof Bavel

De kapel annex baarhuisje is een rijksmonument. Er staan zeventiende-eeuwse zerken tegenaan, afkomstig uit de oude kerk die hier stond.
Foto Hans van der Zanden

SCHRIJVERSGRAVEN IN GRONINGEN

'Eenvoud kenmerkt de graven van Groninger schrijvers uit de laatste twee eeuwen', schrijft Tjitske Zuiderbaan op de achterkant van het boekje *Dij schrift, blift*, over schrijversgraven in de provincie Groningen. Het begrip 'schrijver' is in het boekje breed genomen: niet alleen romanschrijvers, onder wie Johan Fabricius (1899-1981, begraven in Noordlaren), komen aan bod, het schrijven mag over elk onderwerp gaan. Line Onnekes (1883-1956, graf in Ten Boer) had

graag willen studeren maar trouwde met boer Huizenga. Ze bleef echter niet achter de koeien zitten maar streed voor het vrouwenkiesrecht en reisde per bus door heel de provincie om folkloristische verhalen op te tekenen. De verhalen publiceerde ze, vaak met zelfgemaakte foto's, in kranten en tijdschriften.

Het is een bont gezelschap dat Zuiderbaan bijeen heeft gebracht. Van theoloog Nicolaas Westendorp (1773-1836, begraven in Losdorp) tot liedjesschrijver Ede Staal (1941-1986, zijn graf is te vinden in Delfzijl). Staals liedteksten zijn vaak vertaald, in het Limburgs maar ook in het Japans. Hij doet het nog steeds goed in de uitvaarthitlijst maar ook op *Spotify*. En dan hebben we Netty Streef (1911-1994, ter aarde besteld in Oosterwijtwerd) nog niet eens genoemd. Zij reisde met man Anne Schaap uit Veendam, in circussen werkzaam als fakir Le Hachek, de wereld rond en schreef's nachts christelijke

meisjesboeken en streekromans. Een eenzaam meisje, zoals ze zelf was geweest, was vaak haar hoofdpersoon.

Dij schrift, blift biedt nog meer. Zo blijkt eruit dat onderwijzers vaak ook functies in de kerk hadden. En dat de nabestaanden van schrijvers niet van protserige monumenten en praalgraven houden. Mooi zijn de in woorden gevatte portretten van vrouwen: sterke, eigenzinnige dames bracht Groningen voort.

Corine Hendriks

Tjitske Zuiderbaan, *Dij schrift, blift. Schrijversgraven in de provincie Groningen*. (Groningen: Stichting Oude Groninger Kerken, 2022) Groninger Kerkhoven 22. 48 pp. met plattegrond, ISBN 978-90-734535-3-1, € 8,95. Te bestellen via groningerkerken.nl.

ALS MENSEN STERVEN - ZINGEN ZE LIEDEREN

In oktober verscheen in Vlaanderen *Reveil*, het eerste nummer van een tijdschrift over leven en dood dat jaarlijks zal verschijnen. Het tijdschrift komt voort uit een gelijknamig initiatief waarbij elk jaar op begraafplaatsen met muziek en teksten overledenen worden herdacht. In het tijdschrift beschouwen schrijvers en kunstenaars het leven in het perspectief van de dood, of andersom.

Op de kartonnen omslag van *Reveil* staan twee regels uit een gedicht van Willem Elsschot (1882-1960): 'Er is niets aan te doen, zoals gij ziet. / Drink dus een borrel bij een passend lied.' De 'liederen' in het tijdschrift bestaan, aldus het voorwoord, uit 'auteursgedreven verhalen' in woord en beeld. Inderdaad drukken de schrijvers en kunstenaars hun persoonlijk stempel op de bijdragen, of die nu een journalistieke, artistieke, wetenschappelijke of ervaringsdeskundige inslag hebben. Het tijdschrift ziet er prachtig uit – zowel de foto's en illustraties als de combinatie van tekst en beeld, kleur en zwartwit.

Een van de mooiste stukken in *Reveil* is van archeoloog Tomas Bradt, die op zeer persoonlijke

wijze vertelt over het belang van archeologie op kerkhoven. Compleet anders, maar evenzeer de moeite waard is een humoristisch stripverhaal van Tilde Potoms waarin een suicidale man in gesprek raakt met een vogel. Spannend en tegelijkertijd ontroerend is de bijdrage van Jan Swerts, die graag mag 'grafduinen' vanwege 'de relativering van alles'. Bijzonder is ook de fotoserie van Sofie Mulders, vol verwijzingen naar de vanitastraditie in de schilderkunst, die met beelden van vergankelijkheid de ijdelheid, tijdelijkheid en zinloosheid van het aardse bestaan onderstreept.

Deze greep uit de inhoud van het tijdschrift geeft een indruk van de diversiteit van de bijdragen. Het tijdschrift stelt de menselijke vergankelijkheid echter steeds centraal op een wijze die

recht doet aan het raadselachtige karakter van de dood. Het draait in *Reveil* om het verlangen naar betekenisgeving, naar de verbeelding – hoe onvolkomen ook – van de menselijke conditie. Daarmee getuigt het van een universeel verschijnsel. Zoals de Russische dichter Velimir Chlebnikov (1885-1922) het formuleerde: 'Als mensen sterven – zingen ze liederen.'

Wouter Schrover

Tijdschrift Reveil #1, verhalen over het leven en de dood. (Antwerpen: De Deeluitgeverij, 2022) ISSN 978-90-832666-1-9, 256 pp., € 19,90, excl. verzendkosten. Verkrijgbaar via tijdschriftenwinkel.be.

SIGNALERING: LIEFDE IN STEEN

Erna Bosch werkt in de natuursteenbranche. Dagelijks heeft ze contact met nabestaanden: vooral met familieleden die langskomen om een grafsteen te bestellen. Mensen die het allemaal al precies weten, met of zonder instructies van de overledene, maar ook mensen die nog geen

idee hebben, voor zichzelf of voor iemand anders. Zij helpt hen met de vormgeving van de laatste rustplaats. Verhalen over leed en rouw komen dan vaak vanzelf. Een aantal verhalen heeft ze trefzeker opgeschreven en gebundeld, ook ter gelegenheid van het 15-jarig bestaan van Gerritsen Grafmonumenten in Baak. Met liefde voor ambacht en funeraire historie.

Erna Bosch, *Liefde in steen. Het verlies van een dierbare verweven in het leven*. (Zelhem: Het Boekenschap, 2022) ISBN 978-90-832104-90, 112 pp., € 18,35. Te bestellen via gerritsengrafmonumenten.nl.

THEMADAG 4 SEPTEMBER: HUIS TE VRAAG

Zeer geslaagd was de themadag op zondag 4 september, op de Amsterdamse begraafplaats Huis te Vraag – met een welgevuld programma. De bijna dertig deelnemers bekeken de documentaire 'De Klimop rouwt nog steeds'. Daarin vertellen Leon en Willemijn van der Heijden hoe zij terecht kwamen op Huis te Vraag. Zij hebben jarenlang in het aulagebouwte van de gesloten begraafplaats gewoond en ontfermden zich over deze groene plek. Na de lunch vertelden Katja Kandelaars en Patrick van Ginkel (bestuursleden van Stichting Huis te Vraag) over hun inspanningen om de begraafplaats te behouden (zie huistevraag.nl).

Twee vrijwilligers, Stef Lokin en Désirée Crommelin, gaven daarna een rondleiding over het terrein. Zij vertelden over de historie van het kleine poldertje waar Huis te Vraag in ligt en lieten een aantal bijzondere graven zien. Met twee interessante lezingen van Margriet de Roever (over het buitenbegraven in Amsterdam vóór 1830) en Jenny Bierenbroodspot (over de Amsterdamse begraafplaatsen in de negentiende eeuw) eindigde deze prachtige Terebinthbijeenkomst.

BIJEENKOMST PLATFORM FUNERAIR ERFGOED 26 OKTOBER

Deze bijeenkomst van het Platform Funerair Erfgoed vond online plaats en ging over de financiering van erfgoed op begraafplaatsen. Deze en andere afleveringen zijn nog terug te zien via de site van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zie cultureelerfgoed.nl.

RONDLEIDING IN DE BILDERDIJKKAMER 20 JANUARI 2023: LEIDEN

Lees de aankondiging bij het artikel over Bilderdijk op p. 11 van dit nummer. **Aanmelden** vóór 10 januari 2023 via bureau@terebinth.nl of 06 2417 3646.

THEMADAG 22 APRIL 2023: HEEMSTEDE

Op zaterdag 22 april is Terebinth te gast op de Algemene Begraafplaats te Heemstede. Daar krijgen de deelnemers aan deze themadag onder andere de unieke gelegenheid om de grafkelder van de familie Van Vollenhoven te bezichtigen. Zie voor het programma het maartnummer van dit blad, en de facebookpagina of de website van Terebinth.

De fraai gerestaureerde grafkelder van de familie Van Vollenhoven (1874) op de Algemene Begraafplaats in Heemstede. Foto Korrie Korevaart

In deze columns neemt Koos Brandon Bravo, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed.

Waar willen we het over hebben?

Als columnist schrijf ik graag over zaken die mij opvallen. Maar soms ben ik wel eens benieuwd naar de andere kant: de lezer. Wat vinden mijn leeftijdsgenoten leuke onderwerpen met betrekking tot funerair erfgoed? En natuurlijk ben ik geen volwaardige millennial als ik dit niet aan mijn Instagram-volgers zou vragen.

Carlijn Waninge en ik volgen elkaar al een tijdje op Instagram. Ze werkt bij Lotus Uitvaartverzorging en weet meteen een aantal interessante onderwerpen aan te snijden: (moderne) uitvaartrituelen bij joodse en islamitische begraafplaatsen. Misschien iets over de toekomst van islamitische begraafplaatsen in Nederland, die vol lijken te raken. En de wilde grafkunst op 'het vrije veld' van Selwerderhof te Groningen.

De eerste onderwerpen zijn mij niet helemaal vreemd, hier schrijven we in *Terebinth* wel vaker over. Maar wilde grafkunst, ja dat prikkelt mij meteen. Het 'vrije veld' is een veld op begraafplaats Selwerderhof te Groningen, weet Carlijn mij te vertellen, waar nauwelijks restricties zijn voor de vorm van de gedenktekens. Hoewel al gauw werd bepaald dat bankjes niet meer mochten. Daarnaast gaf ze aan graag te lezen over natuurbegraafplaatsen en/of het concept van vergankelijke gedenktekens op een graf, zoals een stuk hout.

Vergankelijkheid, natuur en natuurbegraafplaatsen werden overigens vaker genoemd. Toen ik mijn artikel schreef over graftrommels, kwam dit eigenlijk ook al naar voren. Ik was daar redelijk verbaasd over en nu eigenlijk weer. Ik ben net dertig, ben niet gelovig en cremieren om hierna in zee verstrooid te worden is in mijn familie enigszins traditie geworden. Mensen die kiezen voor begraven waren, naar mijn idee, altijd van een andere generatie en/of gelovig. En de nieuwe natuurbegraafplaatsen bezag ik eigenlijk in het verlengde van een gewone begraafplaats. Ik zat zo vast in deze bubbel dat ik niet stilstond bij de mogelijkheid dat veel leeftijdsgenoten nu oprechte interesse hebben in natuurbegraafplaatsen. Ook vind ik het wel een mooi idee dat wij hiermee misschien aan de vooravond staan van een nieuwe funeraire traditie of cultuur. Terug de natuur in kan voor velen toch een aantrekkelijker idee zijn dan gecremeerd worden.

Zo'n vragenronde doet altijd wat stof opwaaien. Ik krijg andere denkwijzen te zien, leg nieuwe contacten en raak geïnspireerd. Maar wat ik het allermooiste vind, is dat mijn vraag op Instagram ook mensen aantrok die voorheen niet hadden nagedacht over begraven, begraafplaatsen en ander funerair erfgoed. En het duurde dan ook niet lang voordat een volger mij een filmpje toestuurde. In dit filmpje van een Amerikaanse vrouw worden recepten uitgeprobeerd die ze op grafstenen vindt. Maar daar kom ik nog een keer op terug.

Mensen uit het veld vertellen over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Deze keer: Jasper Rudolf Martens, directeur en docent van de *Après la Vie Academie*, een opleiding voor uitvaartbegeleiders.

In zijn jeugd wilde Jasper Rudolf Martens al uitvaartbegeleider worden: 'Een jeugddroom. Ik was negen, toen ik de uitvaart van een klasgenootje meemaakte. Dat heeft indruk gemaakt. Fascinerend, de dood en hoe we daarmee omgaan. Iedereen overkomt het, we moeten er iets mee...'

Maatwerk

Martens legt uit hoe het zit met de opleidingen voor uitvaartbegeleiders: 'Wij zijn een van de vier opleidingen, naast Meander, Docendo en Gaandeweg. Studenten kunnen er bij ons voor kiezen naar het Nationaal Vakexamen Uitvaartzorg toe te werken, maar in elk geval krijgen ze een diploma van de *Après la Vie Academie*. We leveren maatwerk, gericht op wat de student zich als doel stelt.' De opleiding duurt een jaar, kent zestien lesdagen, minimaal drie weken werkervaring/stage en zestig uur aan uiteenlopende kennismakingsstages en intervisiementen.

Veel mensen beginnen aan een opleiding in deze sector, maar vinden ze er ook werk in? Martens: 'Op dit moment zijn er dertig vacatures. Er zijn bijzonder veel uitvaartbegeleiders, maar de markt is erg versnipperd en diverse mensen stappen ook weer uit de branche. Dus dat lukt wel.'

Bewuste keuzes

Het lesprogramma van *Après la Vie* kent enkele principes: 'Wij leiden als kleine academie maar 24 studenten per jaar op. Wij willen echt dat iedereen aan het werk komt. Dat is ook maat-

werk. Er zijn ruim twintig docenten; dat afstemmen met zoveel docenten is een uitdaging voor de planning, omdat veel docenten uitvaartbegeleider zijn. Maar dat komt overeen met de realiteit van de uitvaartwereld en daar leren de studenten van: als uitvaartbegeleider krijg je met veel verschillende nabestaanden te maken. De studiecoördinator die elke student toegewezen krijgt, zorgt voor de constante factor in het onderwijs en zelf maak ik ze ook het hele jaar door mee. Aan de ene kant is het prima dat er niet één strikte, verplichte opleiding is, want dit vak leer je juist ook in de praktijk. Aan de andere kant is het beroep zo solistisch. Wie houdt jouw ontwikkeling dan in de gaten? Juist in een samenleving waarin alles zo erg verandert, moet je veel met elkaar spreken om het vak beter te kunnen begrijpen. Dat is mijn doel ook met deze opleiding.'

Succesvolle uitvaartbegeleiders kunnen volgens Martens snel handelen, in combinatie met een diep menselijke interactie, maar toch met een zekere afstand: 'Je moet nieuwsgierig kunnen luisteren naar anderen, zonder te oordelen. Vul niet alles in voor de mensen, want rouwen is ook veel zelf doen. Je moet aanvoelen wat nodig is. Het is continu communicatie; daar moet je bestek in zijn. Uitvaartbegeleiders hebben zich lang op de voorgrond gezet. Dat werkt nu anders: je bent de ondersteuning van de familie, in die week – de bijzettafel, zeg ik wel eens. Niet de uitvaartbegeleider is de gastheer, maar de familie en de directnabestaanden zijn de gastheren en -vrouwen. Aart Mak, een van onze docenten, ziet ook een nieuwe taal. Mensen worden directer in taal en omgang. Uitvaarten zijn niet meer louter iets van de oudere generatie. Kinderen worden erbij betrokken. Aart was predikant, 69 is hij nu, en ik ben 29 – wij zijn van verschillende generaties, maar signaleren hetzelfde. Het u-gebruik is aan het verdwijnen en er komt

Jasper Rudolf Martens in de ontvangstruimte van afscheidshuis en crematorium Sterrenheuvel, Haarlem.

toegankelijker taalgebruik voor in de plaats, door jongeren beïnvloed. De dood wordt ook veel minder weggeduwd.'

Funerair erfgoed

Een directeur van deze opleiding werkt niet per se mee aan het behoud van funerair erfgoed, en Terebinth vraagt zich vanzelfsprekend af: leren de studenten van zijn opleiding ook wat over oude begraafplaatsen? Martens: 'Absoluut. Het gaat ook om de kennis waar bepaalde tradities vandaan komen. Dat onderwerp heb ik samen met funerair historicus Henk Kok vormgegeven. We hebben een tijdlijn van de geschiedenis van de dood gemaakt, met als begin de vraag "Waar komen de rituelen vandaan?" Er is nu voor de cursisten een kennismakingsweekend op Zorgvlied in Amsterdam: wat staat er op grafstenen en waarom? Ze lopen bovendien nog een halve dag mee op een klassieke begraafplaats, met een beheerder die veel vertelt. Overigens is het verschrikkelijk hoe veel gemeentes omgaan met gemeentelijke begraafplaatsen. Ze zien het vooral als kostenposten in plaats van als plekken die bij de gemeenschap horen en over hun geschiedenis vertellen. Dat gaat me echt aan het hart.'

Verontwaardigd is hij als hij bij gastlessen in het onderwijs merkt dat scholen zo weinig aandacht besteden aan de dood: 'Ik word altijd ingeschakeld op het moment dat er iets ernstigs gebeurd is. Waarom wordt er in een vak als Maatschappijleer niet structureel aandacht besteed aan zaken als erfrecht en levenstestamenten?'

De *Après la Vie Academie* verzorgt de opleiding voor uitvaartbegeleiders onder andere op Sterrenheuvel.

Korrie Korevaart

Toen... in Hoek van Holland

De ramp met de veerboot Berlin gebeurde in de vroege ochtend van 21 februari 1907, bij de pier van Hoek van Holland. De pogingen om de 144 slachtoffers te redden trokken wereldwijd aandacht. De ontdekking van het huurgraf van een van de redders, Leendert Sparling, leidde tot een artikel in dit nummer (zie pp. 4-6). Joh. Nuss & Co. bracht diverse Ansichtkaarten uit met afbeeldingen van de redders. De eerste foto, v.l.n.r.: kapitein Martin Sparling (met snor), met de matrozen Leen Sparling, George Moerkerk (met baard) en Cees Sparling: 'M. Sparling en matrozen trachten de pier te naderen om verder loopende het wrak te bereiken, waarin zij slaagden.' De vier werden ook samen afgebeeld met Prins Hendrik, die ter plekke meehielp. Op de tweede foto staat dan ook: 'Het Volk heeft Uw hart gezien.' Fotocollectie Maritiem Museum Rotterdam